

XORAZM VOHASIDAGI ARXEOLOGIK TOPILMALAR VA EKOLOGIK JIHATLARI.

Rahimov Furqat Jabberganovich

Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Tabiat" bo'limi mudiri.

Karimova Maqsuda Berdiyevna

Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Tabiat" bo'limi katta ilmiy xodimi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan qadimiy yodgorliklar, ularning tarixiy ahamiyati hamda hududning ekologik holati va zamonaviy ekologik muammolari tahlil qilinadi. Shuningdek, arxeologik merosni saqlash va voha ekotizimini barqarorlashtirishga qaratilgan tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, arxeologiya, Topraq qal'a, Amudaryo, ekologiya, Orolbo'yi, irrigatsiya tizimi, madaniy meros.

Xorazm vohasi - Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining eng muhim markazlaridan biridir. Miloddan avvalgi IV–III asrlardan boshlab bu hududda sug'oriladigan dehqonchilik, shaharsozlik va hunarmandchilik rivoj topgan. Qadimiy Xorazm davlati turli davrlarda Eron, Yunon-Baqtriya, Kushon, Arab xalifaligi va Xorazmshohlar saltanatlari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatgan. Shu sababli vohadan topilgan moddiy-madaniy yodgorliklar nafaqat mahalliy, balki jahon sivilizatsiyasi tarixini o'rganishda ham katta ahamiyatga ega.

Xorazm arxeologiya - etnografiya ekspeditsiyasi - Xorazm vohasi arxeologik madaniyati va tarixini (paleolit davridan milodiy XVIII - XIX asrlargacha) tekshirish maqsadida uyushtirilgan ekspeditsiya (1937). Xorazm ekspeditsiyasiga 1937-yil atoqli sovet arxeolog va etnografi Sergey Tolstov tomonidan asos solingan va u ekspeditsiyasiga qariyb qirq yil davomida rahbarlik qilgan. Xorazmni "Markaziy Osiyo Misri" deb atagan va butun umrini uning moddiy va nomoddiy merosini o'rganishga bag'ishlagan.

Sergey Tolstov Xorazmga ilk bor 1929-yilda Moskva davlat universitetida yaqin do'sti, atoqli olim, mashhur etnograf L. Potapov bilan birga o'qigan kezlari kelgan. O'sha paytdan boshlab o'zining ilmiy taqdirini mana shu noodatiy, betakror mamlakat bilan bog'lagan.

Ekspeditsiyaning tadqiqotlari 1937-yilda boshlangan, ammo ikkinchi jahon urushi davrida to'xtatilgan. Urushdan keyingi yillarda Xorazm vohasining keng hududlarida dala tadqiqotlari qayta boshlanib, shu davrdan o'nlab yillar hamkorlikda ishlagan ekspeditsiya asosiy jamoasi tuzilgan.

Ikkinchi jahon urushigacha ekspeditsiyaning asosiy faoliyati dastlabki tadqiqotlar va vaqti-vaqti bilan olib boriladigan qazish ishlaridan iborat bo'lgan. Urushdan keyin Xorazmning keng hududlarini tadqiq qilish va mintaqadagi muhim obidalarda keng ko'lamli qazish ishlari davom ettirilgan.

Ikkinchisiga Tuproqqal'a (eramizning II-III asrlariga oid saroy), Jonbos qal'a (Neolit davri manzilgohi va Ahamoniylar qal'asi) kabi yodgorliklar kiradi; Qo'yqirilgan qal'a

(aylana shaklidagi qal'a, miloddan avvalgi IV asr - milodiy IV asrga oid); Quvisoy madaniyatining bir necha qismlari (Ko'zaliqir va boshqalar) va Jetiosor madaniyati (milodiy I-ming yillik) va o'rta asrlar Ko'hna Urganch shahri (eramizning X - XIV asrlari). Har tomonlama o'rganilgan manzilgohlarning aksariyat qismini turar-joylar tashkil etgan bo'lsa-da, ekspeditsiya ko'plab qabr va maqbaralarni, jumladan, sak-skiflar davriga oid Tagisken va Uyg'arak kabi boy va muhim qabrlarni ham qazib olgan.

Keyinchalik bu ish ko'lami ortib va yangi uslubiy asosda rivojlana boshlagan. Xorazm ekspeditsiyasi Sovet davridagi eng ko'zga ko'ringan va eng yaxshi jihozlangan arxeologik ekspeditsiyalardan biriga aylangan, bu yerda birinchi marta tor doiradagi ishlar turli darajalarda, keng ko'lamlilik texnika va usullardan foydalangan holda amalga oshirilgan.

Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida, Qoraqum va Qizilqum cho'llarida hozirgi O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'istonga tegishli bo'lgan hududlarda qazish ishlari olib borilgan. Ekspeditsiya ba'zan sakkiztagacha ortib, artefaktlar ulkan hududda qidirilgan.

Tadqiqotda arxeolog va etnograflardan tashqari, geologlar, geomorfologlar, tuproqshunoslar, arxitektorlar, topograflar va antropologlar majburiy ishtirok etishgan. Bu yerda arxeologik dala tadqiqotlari va qazishmalarining standart usullaridan tashqari, jahon amaliyotida ilk bor ming yillar davomida qumlarda yo'qolib ketmagan qadimiy qal'alar xarobalarini keng ko'lamlilik aerofotosuratga olish ham qo'llangan. Parvozlar (1946-yil) dan beri kamida ikkita biplanda amalga oshirilgan. Bu arxeologik maqsadlar uchun maxsus olingan aerofotosuratlarning eng yirik Yevro Osiyo arxivini yaratishga olib kelgan. Bundan tashqari, topograflar butun mintaqaning qadimiy sug'orish tizimlari xaritasini tuzganlar.

Akademik Tolstovning ilmiy yutuqlari uning asarlarining o'n olti jildligi va ekspeditsiya materiallarining sakkiz sonida, bir nechta monografiya va ilmiy to'plamlarda o'z ifodasini topgan. Bundan tashqari, "Qadimgi Xorazm" fundamental monografiyasi - Markaziy va O'rta Osiyo tarixini o'rganishga oid fundamental asar nashr etilgan.

1. Arxeologik topilmalar va ularning ilmiy ahamiyati

Xorazm vohasida XX asr boshidan buyon O'zbekiston va xalqaro ekspeditsiyalar tomonidan keng qamrovli arxeologik qazishmalar olib borilgan. Eng muhim yodgorliklar:

Topraq qal'a - milodiy I-VI asrlarga oid, Xorazm hukmdorlarining qarorgohi bo'lgan shahar xarobalari. Qal'aning devoriy rasmlarida davlat boshqaruvi, diniy marosimlar tasvirlangan.

Ayaz qal'a - miloddan avvalgi II asrga tegishli mudofaa inshootlari va harbiy garnizon qoldiqlari.

Ko'hna Urganch - XII-XIV asrlarda gullab-yashnagan, Xorazmshohlar poytaxti, uning minoralari va maqbaralari YuNESKO merosi sifatida e'tirof etilgan.

Qadimiy irrigatsiya tizimlari - qadimiy ariq, kanallar va suv omborlari Xorazm dehqonchiligida suv resurslarini boshqarishning ilg'or usullaridan dalolat beradi.

Bu topilmalar Xorazmda davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, diniy e'tiqod va madaniyatning yuqori darajada rivojlanganligini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

2. Xorazm vohasining ekologik xususiyatlari

Xorazmning ekologik tizimi asosan Amudaryo va uning deltasiga bog'liq. Daryo suvlari qadimdan sug'orish tarmog'ining hayot manbai bo'lgan.

Flora va fauna: Qamishzorlar, sho'rxok o'tloqlar, cho'l o'simliklari va daryo bo'yi o'rmonlari vohaning tabiiy boyligidir. Qushlar, baliqlar va sudralib yuruvchilar xilma-xilligi bu hududni ekologik jihatdan noyob hududga aylantiradi.

Ekologik muammolar: Orol dengizining qurishi, tuproq sho'rlanishi, cho'llanish jarayonlari, biologik xilma-xillikning kamayishi, atmosfera va suvning ifloslanishi.

Saqlash ishlari: "Badai-Tugai" qo'riqxonasi, "Qizilqum" biosfera rezervati va boshqa tabiiy hududlar ekotizimni tiklash va muhofaza qilishda muhim rol o'ynaydi.

Arxeologik meros va ekologik tizim bir-biriga bevosita bog'liq. Qadimiy sug'orish tizimlari nafaqat iqtisodiy rivojlanish, balki ekologik muvozanatni ta'minlashga ham xizmat qilgan. Hozirgi davrda esa suv resurslarining kamayishi va noto'g'ri foydalanish natijasida tarixiy yodgorliklar ham xavf ostida qolmoqda. Shu bois, arxeologik obyektlarni saqlash ishlari ekologik monitoring va tabiiy resurslarni oqilona boshqarish bilan birga olib borilishi lozim.

Xorazm vohasi insoniyat tarixida beqiyos o'rin tutadi. Bu hududda topilgan arxeologik yodgorliklar Markaziy Osiyoning sivilizatsion taraqqiyotini yoritishda bebaho manbadir. Shu bilan birga, ekologik muammolarni bartaraf etish, suv resurslarini tejamli boshqarish va tabiiy ekotizimni tiklash orqali nafaqat tabiat, balki tarixiy meros ham kelajak avlodga butun holda yetkazilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tolstov, S.P. Drevniy Khorezm. – Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1948.
2. Rtveladze, E.V. Antik Baktriya va Xorazm. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1997.
3. Murtazoev, B.X. Xorazm vohasining arxeologik yodgorliklari va sug'orish tarixi. – Urganch: Xorazm, 2015.
4. Jo'rayev, M. Orolbo'yi ekologiyasi va atrof-muhit muammolari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2018.
5. UNESCO World Heritage Centre. Itchan Kala – Historic Centre of Khiva. [Onlayn manba]. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/543> (murojaat sanasi: 26.09.2025).
6. FAO. Amudaryo havzasi suv resurslari va ekologik muammolari. – Rim: FAO Report, 2020.
7. Karimov, A. Xorazm vohasining ekologik muammolari va ularni hal etish yo'llari. – "Ekologiya va Hayot" jurnali, 2021, №3, 45–52-betlar.